

тив кінокартини, всім учасникам заходу подарували квіти, а прем'єра фільму пройшла з успіхом [9, арк. 2 зв.; 10, с. 4; 11, с. 4]. У свою чергу кіномитці, так само, як і в період зйомок стрічки, залишили для чернігівців автографи та відгуки [12, арк. 47, 49–54; 13, арк. 10–11].

Кожен фільм, який відображає минуле, є своєрідним заходом ознайомлення пересічного глядача з буденними реаліями тієї чи іншої епохи. Серед таких – фільм «Родина Коцюбинських», на прикладі якого простежуються міські краєвиди, архітектурні перлини міста, його вулиці та жителі. Крім того, він слугує наочним підтвердженням вигляду тих чи інших архітектурних пам'яток, допомагаючи детально розглядіти стан їхнього збереження півстоліття тому.

З мистецтвознавчої точки зору цей фільм привертає до себе увагу майстерною грою акторів та вдалим локаціями. Попри те, що ця кінострічка має виражене ідеологічне підґрунтя, все ж завдяки професіоналізму кіномитців цю кінороботу можна по праву вважати гідною уваги кіноглядачів та кінокритиків.

ПОСИЛАННЯ

1. Безклубенко С. Українське кіно: начерк історії / С. Безклубенко. – К.: КНУКІМ, 2001. – 169 с.
2. Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896–1995 / Л. Госейко. – К.: КІНО-КОЛО, 2005. – 464 с.
3. Литовченко О. Храми Чернігова у кіномистецтві / О. Литовченко // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу: матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – С. 60–63.
4. Литовченко О. Чернігівський храм св. Катерини у художніх фільмах / О. Литовченко // Чернігівські старожитності. – 2016. – Вип. 3(6) – С. 45–50.
5. Музей Національної кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка, Монтажний запис широкоекранного художнього фільму «Родина Коцюбинських». – К., 1970. – 157 арк.
6. Зубко Г. Фільм «Сім'я Коцюбинських» / Г. Зубко // Деснянська правда. – 1969. – № 161. – С. 4.
7. Тесельська Н. Знімається в Чернігові / Н. Тесельська // Деснянська правда. – 1969. – № 168. – С. 4.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-1043, оп. 1, спр. 365, 9 арк.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1043, оп. 1, спр. 453, 2 арк.
10. Баскіна Т. «Родина Коцюбинських» – на екрані / Т. Баскіна, Л. Портянко // Деснянська правда. – 1970. – № 137. – С. 4.
11. Леус В. «Родина Коцюбинських» / В. Леус // Комсомольський гарт. – 1970. – № 84. – С. 4.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1043, оп. 1, спр. 9, 139 арк.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1043, оп. 1, спр. 10, 149 арк.

Литовченко А.Л. Памятники архитектуры Чернигова в художественном фильме «Семья Коцюбинских»

В статье речь идет о съемках фрагментов художественного фильма «Семья Коцюбинских» в Чернигове 1969 г. Раскрыто значение памятников архитектуры города в композиционном наполнении киноленты, а также дается характеристика процессу общения актеров с рядовыми горожанами.

Ключевые слова: фильм «Семья Коцюбинских», съемочная группа, памятники архитектуры.

Litovchenko O.L. The architectural monuments of Chernihiv in the film «The Kotsubynskies»

The article is about shooting of some fragments of the film «The Kotsubynskies» in Chernihiv in 1969. The article discovers the role of architectural landmarks of the town in film composition. Besides, the communication process of the actors with ordinary citizens is characterized in it.

Key words: film «The Kotsubynskies», film crew, architectural monuments.

24.02.2017 р.

j

УДК 94(477.51):725.1

С.Ю. Зозуля
О.С. Морозов

ВТРАЧЕНІ ПАМ'ЯТКИ НІЖИНА – СПОРУДИ МІСЬКОГО ТА ГРЕЦЬКОГО МАГІСТРАТІВ

У дослідженні простежено історію побудови, функціонування та знищення втрачених пам'яток культурного середовища Ніжина – споруд Ніжинського міського магістрату та Ніжинського грецького магістрату. На основі архівного, картографічного й ілюстративного матеріалу здійснено спробу реконструювати зовнішній вигляд і локалізацію даних пам'яток; визначено їх історико-культурну цінність. Також обґрунтовано доцільність реплікації (відтворення в історичних формах in situ) обох втрачених пам'яток Ніжина в межах регенерації історичних міських кварталів – Соборної площі та Грецького кварталу.

Ключові слова: Ніжинський міський магістрат, Ніжинський грецький магістрат, Соборна площа, Грецький квартал, споруда, архітектурний ансамбль, нерухомі, пам'ятки, втрачені пам'ятки, комплекс пам'яток, пам'яткоємне середовище, історико-культурне середовище, культурна спадщина, Ніжин.

Нерухомі пам'ятки історико-культурної спадщини – це своєрідний літопис нації. У ньому відображені в застиглій формі періоди злету й стагнації її розвитку, характерні риси й особливості, притаманні певному відрізьку часу чи явищу, що мали помітний вплив на формування самої нації, форм її державності, соціокультурного середовища тощо.

Однак, як і у справжньому манускрипті, в цьому «літописі» з роками з'являються місця, ускладнені до прочитання, а не рідко – й цілком утрачені... Іншою мовою – пам'ятки, на жаль, упродовж усієї історії людства руйнувалися – за ветхістю й не доглянутістю, через політичні чи релігійні уподобання можновладців, що вміло маніпулювали культурними уподобаннями мас; унаслідок військових дій; а часто (і це ми особливо гостро відчуваємо на сучасному етапі) – через звичайну людську жадібність – бажання звести на місці мало перспективної з комерційної точки зору вікової споруди щось більше за розмірами, інвестиційно привабливіше – те, що принесе бажаний і відчутний прибуток, не рахуючись при цьому зі справжньою історико-культурною цінністю пам'ятки.

Тисячорічний Ніжин у цьому плані не виключення. Вельми динамічно розвиваючись у містобудівному сенсі упродовж останніх п'яти сторіч, станом на сьогодні історико-культурна спадщина міста закумулювала кількості нерухомих об'єктів культурної спадщини, більшість з котрих має статус пам'яток. Але були й відчутні втрати. Цей процес має певні хронологічні особливості, спричинені конкретними соціально-політичними чинниками, який, проте, навіть попри набуття помітних масштабів у другій половині ХХ ст., – на щастя не став тотальним [детальніше див.: 5, с. 210–211].

До найбільш помітних втрат пам'яткоємного середовища Ніжина належить руйнування упродовж другої третини ХІХ ст. (з остаточним руйнуванням окремих частин у 1950-х роках) споруди міського магістрату та знищен-

ня упродовж середини – другої третини ХХ ст. комплексу споруд грецького магістрату.

У сучасній історіографії інформації про вказані пам'ятки вельми небагато. Насамперед, слід указати на окреме, досить скромне за обсягом, але цілком інформативне, дослідження ніжинського дослідника О.С. Морозова з історії існування в Ніжині кількох будівель, пов'язаних із функціонуванням місцевого міського (городового) магістрату, більш детально зупинившись на останньому з них у часі – мурованій споруді останньої третини ХVIII – першої половини ХІХ ст. [10] У цьому ж дослідженні автором

були порушені питання перспектив реплікації (т. зв. відтворення) втраченої на сьогодні пам'ятки. Певна інформація щодо даної втраченої пам'ятки Ніжина міститься у розвідці С.А. Таранушенка «Урядові споруди Гетьманщини ХVIII ст.» [16]. Загальні дані про споруду міського магістрату (також згадану останню в часі) подано в узагальнюючих розвідках з історії розвитку архітектури Ніжина [див.: 15]. Цілком побіжно й малоінформативно про дану пам'ятку згадано в розвідках з історії розвитку міського самоврядування, зокрема магдебурзького права, в Ніжині [наприклад, див.: 7; 8; 12].



Фото 1. Грецький квартал напередодні остаточного руйнування залишків споруд обох ніжинських магістратів. На задньому плані: праворуч – Троїцька церква, ліворуч – Всіхвятська церква (обидві збереглися), на передньому плані – ліва частина залишків Ніжинського міського магістрату (торгові лавки), між ними та Всіхвятською церквою – пошкоджена основна споруда Ніжинського грецького магістрату, праворуч від неї – східний флігель (на сьогодні зруйнований). Фото середини – кінця 1950-х років.



Ніжинь. Базарная площадь

Р. В. Е. № 252.

Фото 2. Ріг Соборної площі та початку вул. Московської. В напрямку ліворуч розташовано праву частину залишків Ніжинського міського магістрату (торгові лавки), в напрямку праворуч – торгові лавки кінця Чернова. В лівому куті – Всіхвятська церква, яка проглядається крізь простір, що утворився після розібрання центральної частини споруди міського магістрату. Фото 1910-х років

Загалом, такий стан справ зумовлений джерельною базою, що є у розпорядженні дослідників. Це, передусім, описи середини – другої половини ХVIII ст., в котрих йдеться мова про Ніжин: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 років (т. зв. Румянцевський опис), зокрема віднайдений і опублікований уривок чернетки його «ніжинської частини»; зведений топографічний опис Чернігова, Ніжина та Сосниці 1783 року, топографічний опис Чернігівського намісництва авторства О.Ф. Шафонського, завершений ним у 1786 р., опис Чернігівського намісництва 1779–1781 років, й інші. Зазначимо, що найбільш інформативними щодо порушеної в даному дослідженні проблеми є згаданий опублікований уривок чернетки «ніжинської частини» «Румянцевського опису» та топографічний опис О.Ф. Шафорського [див.: 11; 18]. При чому в згаданих описах міститься інформація щодо споруд обох ніжинських магістратів – і міського, і грецького.

Архівний матеріал представлений, здебільшого, документами господарського характеру, пов'язаними з процесом будівництва чи ремонтування споруд магістратів. Зазначимо, що абсолютна більшість віднайдених архівних джерел стосуються споруди міського магістрату. Про будівлю грецького магістрату архіви допоки «мовчать» – його долю констатувати можна, хіба-що, за списками націоналізованих більшовицькою владою об'єктів нерухомості в Ніжині, складених на межі 1910–1920-х років, листування щодо долі зруйнованих і понівечених у 1941 та 1943 р. будинків у місті ніжинської влади з вищими партійними й урядовими інстанціями у другій половині 1950-х років, а також фотоматеріалів, переважно повоєнного часу.

Однак, незважаючи на досить обмежену й уривчасту інформацію щодо обох втрачених споруд ніжинських магістратів, вважаємо, що за наявною джерельною базою все ж можна дослідити основні віхи історії їх спорудження й



Фото 3. Вигляд із Торгової площі (нині – пл. Марії Заньковецької) спалених у 1941 р. торгових лавок – частин Ніжинського міського магістрату. Фото 1950-х років

функціонування, локалізувати на карті, визначити причини їх руйнування, дати оцінку втрачених об'єктів як частини історико-культурної спадщини міста.

Ніжин у 1625 р. отримав від польської влади, що щойно ствердилася на теренах Чернігово-Сіверщини, привілеї на міське самоуправління за Магдебурзьким правом. Головним керівним органом став магістрат на чолі з бургмістром. Для його повноцінного функціонування мало бути приміщення, де б відбувалися збори членів магістрату, працювали канцеляристи, вирішувалися важливі для життя міста справи.

Архітектура Ніжина першої половини – середини XVII ст. була цілком дерев'яною¹. Тож і головна його цивільна споруда, безперечно, була дерев'яною. Й цілком вірогідно, що вона мало чим відрізнялася від звичайного обивательського будинку, – можливо, хіба-що, розмірами. Так, у середині XVIII ст. згадується «ратушна велика хата» в Ніжині. Згідно зі «Справою про всі в Малій Росії казенні будинки» (1781 р.), приміщення ніжинського міського магістрату дійсно нагадувало звичайну одноповерхову хату, що складалася із сіней, канцелярії, «присудственной комнаты», льодниці та сараю, що були розташовані на одній лінії та під одним дахом. Ще один документ того ж року подає більш детальний опис магістратського будинку. З нього стає зрозумілим, що це був такий собі комплекс дерев'яних споруд, що складався з більш давньої частини – на той час ветхої, до складу котрої входили вже згадані сіни, канцелярія, «присудственная комната», сарай, льодниця, раніше не згадуваний карцер («туремная изба»); й порівняно нової – «другой избы», збудованої поруч із більш давньою спорудою і й поєднаною з нею сіньми, а також ще з одного сараю, комори для збіжжя («амбар») і стайні. Щоправда, не зрозуміло, чи були останні три приміщення

1. У всякому разі жодних свідчень про наявність мурованих споруд у Ніжині до початку зведення на центральній площі міста в 1654 р. нині збереженої сучасної перлини архітектури Українського Відродження (або Українського чи Козацького бароко) – хрестовокупольного п'ятибанного Миколаївського собору – немає.

частиною єдиної споруди, чи це були окремі розташовані поруч споруди. Єдине, що можна сказати напевне, – карцер таки був розташований окремо.

Споруда, де розташовувався ніжинський міський магістрат, ймовірно, через часті пожежі та військові заворушення неодноразово руйнувалася та перебудовувалася. Так, вона могла серйозно постраждати від масштабної міської пожежі 1754 р.², – можливо через це було прибудовано «другую избу» з кількома господарськими приміщеннями. З цієї ж причини – особливо на тлі справжнього будівельного «буму» середини – другої третини XVIII ст. в Ніжині – постало питання про зведення нового, більш капітального приміщення міського магістрату.

Проектування нового міського магістрату було доручено архітектору Андрію Квасову. Відомо, що А. Квасов у цей час плідно працював на замовлення Малоросійської колегії, будував собор Різдва Богородиці з дзвіницею та полкову канцелярію у Козельці. До того ж, він уже мав досвід проектування споруд для Ніжина – в 1760-х роках брав участь у перебудові трьох місцевих церков з дерев'яних на муровані.

Побудований у Ніжині за його проектом магістрат – це триповерхова цегляна будівля, що являла тип міської ратуші кінця XVIII – початку XIX ст., з восьмикутним дерев'яним «бельведером» (баштою з розташованим на ній годинником). З двох сторін до центрального корпусу прилягали торговельні ряди з лавками та розташованими під ними погребами («льохами»). Центральна будівля мала в основі прямокутник, наближений до квадрату. Нижній поверх на всю ширину посередині прорізувала велика арочна брама з наскрізним проїздом.

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві зберігається кошторис на зведення споруди Ніжинського міського магістрату, складений у 1771 р.

2. Однак, мало ймовірно, що споруда магістрату під час пожежі 1754 р. згоріла вщент – складно припустити, що в разі побудови нової, навіть дерев'яної, споруди магістрату на момент складання опису 1781 року за наступні 25 років вона вже могла стати ветхою.

та підписаний А. Квасовим. За кошторисом це мав бути «дом на углу, длина 24½ саженой, вышина 6 саженой. Над серединою с медзанином вышиною 5½ аршин. В нижнем этаже лавок больших и средних со сводами 15. Жилих покоев больших и малых со сводами [...]. Сени с 2 лестницами, со двора крыльцо с галереєю на столбах 1. В верхнем этаже зало большое овальное на углу к улице 1. Комната прихожая челобитчикам овальная на углу к улице 1. Комнат больших и малых 12. Подле зала проходных малых комнат 2. По обойм сторонам дому – двои въездные во двор ворота. Лавок для отдачи в наем больших и малых 14. Пред лавками проходные галереи с аттиками и колоннадами. Под домом, ежели потребно, можно сделать погреба под всеми, или сколько надобно. Равно и под лавками» [16, с. 105]. Варто вказати, що збудована споруда міського магістрату в Ніжині в цілому відповідала описаному в кошторисі, проте, все ж, мала деякі несуттєві відмінності.

Наразі складно сказати про точне датування самого будівництва. Згідно з виявленими архівними документами, «каменный магистратский корпус построен распоряжением здешнего городского магистрата из суммы, занятой было 1779 года из канцелярии скарбу Малороссийского 3000 руб.» [3]. Але в описах Ніжина 1781–1782 років він усе ще згадується як недобудований («оной магистрат без крышки»). Можливо, це були наслідки ще однієї з пожеж, що того часу були досить частим явищем [16, с. 104]. Але гіпотетично в середині 1780-х років нова споруда міського магістрату вже була завершена й функціонувала за призначенням.

Невдовзі нова пожежа значно пошкодила будівлю Ніжинського міського магістрату. Ось як про це повідомляє «Ніжинський літопис»: «1798 мая 7 прошив 8 числа пожар сделался в городе. Погоріли церковь Николая з большим колоколом, все купеческие ряды и городской маги-

страт» [6]. Ця пожежа завдала споруді значної шкоди, що і стало причиною її подальшого руйнування.

Після пожежі 1798 р. до ремонту споруди міського магістрату в Ніжині залучили чернігівського губернського архітектора Антона Карташевського³. До нашого часу дійшли креслення фасаду та плану кожного з поверхів споруди Ніжинського міського магістрату його авторства [14].

Наразі складно сказати, чи були взяті та які саме заходи з ремонту будівлі відразу після згаданої пожежі й чи у повному обсязі використовувалася споруда міського магістрату протягом першої чверті XIX ст., але про те, що будівля, попри все, потребувала дуже суттєвого ремонту, свідчить відповідна записка А. Карташевського 1825 року, в котрій він засвідчує характер пошкоджень, викликаних тією ж самою пожежею 1798 р.: «Щекатурка и карнизы во многих местах опали, от чего и кирпич в стенах выпадает <...> А от бивших ненастных погод и бурливых ветров в верхнем деревянном этаже в окошках как стекла побились, так и самые рямы деревянные окошечные от трухлости поламались, и на крыше железной на лавках по причине давно опавшей краски от сделавшихся иржавчин поделались во многих местах дыри». Найсуттєвішим і найнебезпечнішим було те, що у стінах з'явилися тріщини [1].

Прикро, але керівництво Ніжина як слід не подбало про ремонт споруди міського магістрату. З дозволу Чернігівського губернського правління у 1825 р. на її ремонт було виділено 2,5 тис. руб. Але ці кошти були витрачені – за сучасним визначенням – не за призначенням, що згодом стало причиною слідства й судового розслідування. Проте, для споруди міського магістрату наслідки були катастрофічними: в 1828 р. в західній стіні центральної частини будівлі утворилася значна тріщина, а невдовзі «угол от западной стены снизу обрушился в вышину более восьми аршин, и вся наружная стена отходит от всех поперечных стен» [2].

Стало зрозумілим, що подальше руйнування центральної частини споруди міського магістрату є невідворотним. У червні 1830 р. чернігівський губернський архітектор Медведов, ніжинський поліцеймейстер і члени міської думи оглянули пошкоджений будинок і констатували: «...от падения 3-й части онаго корпуса сверху до фундаменти повреждены прочия стени», і щоб запобігти нещасному випадку дійшли висновку, що будівлю слід розібрати «до гори-

3. А. Карташевський – як і А. Квасов – уже мав на той час досвід проектування споруд для Ніжина, наприклад йому належить проект завершення будівництва в перших роках XIX ст. грецької церкви Всіх Святих, зведення якої почалося ще 1760 року (ймовірно за проектом того-таки А. Квасова).

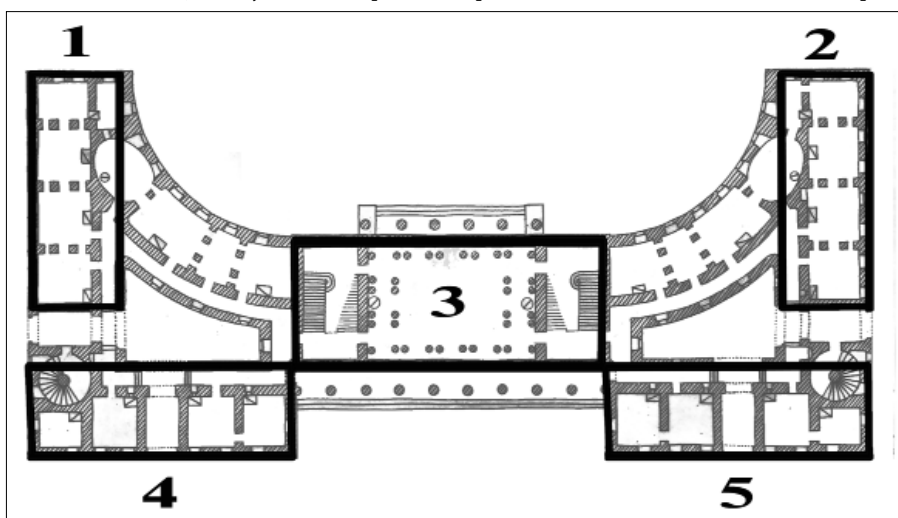


Фото 4. Ймовірний план II поверху споруди Ніжинського грецького магістрату після не здійсненого його перебудування орієнтовно середини XIX ст. Темним контуром указані елементи комплексу споруд грецького магістрату: 1 – західний флігель (зберігся), 2 – східний флігель (не зберігся), 3 – основна споруда (не зберіглася), 4–5 – гіпотетичні південні флігелі (не зберігся)

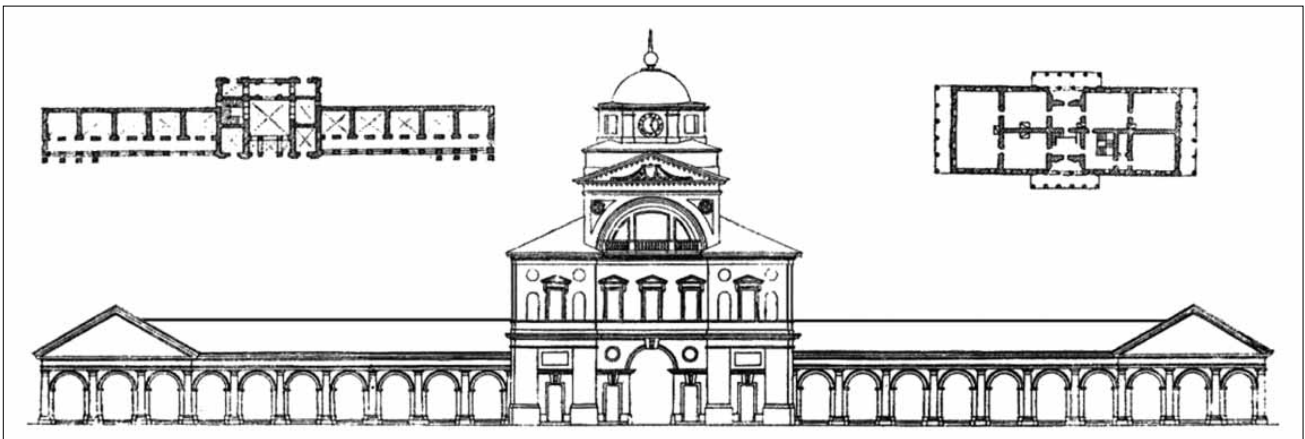


Фото 5. Креслення фасаду та плану I й II поверхів споруди Ніжинського міського магістрату, виконане наприкінці XVIII ст. арх. А. Карташевським

зонта землі», оскільки вона «непримовно розрушиться в скором часі» та зруйнує торговельні ряди. Міський магістрат і дума, яка також працювала в цьому будинку, перевели до орендованого «обивательського будинку».

Невдовзі губернське правління віддало наказ: «Оставшиєся развалины магистратского корпуса приказать кому следует в скором времени разобрать и тем сохранить деревянный лес, кирпич и железо из кровли, ибо починка оного корпуса неудобна» [3].

Остаточно ж розібрання центральної частини споруди Ніжинського міського магістрату було завершено у 1849 р. у зв'язку із заходами з благоустрою міста; рештки металоконструкцій від зламаної будівлі були продані з «публічного торгу» [4].

На відміну від центральної частини споруди міського магістрату його бокові частини – одноповерхові торгові лавки й надалі функціонували за первісним призначенням. У 1930-х роках у них, за спогадами старожилів, розміщувалися склади спілки споживчої кооперації. Під час Другої світової війни вони суттєво постраждали – загрози окупації міста німецькими військами на початку вересня 1941 р. склади не стали евакуювати, і разом із майном спалили. Рештки стін колишнього споруди міського магістрату бовваніли аж до кінця 1950-х років, коли місцева влада, наводячи лад у центральній частині Ніжина, поруйнованій упродовж відступу чи-то радянських військ у вересні 1941 р., чи-то німецьких військ у вересні 1943 р., вирішила не відбудувати понівечені історичні споруди й їх було знесено.

У середині – другій третині XVII ст. у Ніжині – на той час крупному торговому місті Українського Лівобережжя, одному з найбільших міст щойно створеної Козацької держави – стали з'являтися переселенці з півдня Балканського півострова – греки-елліни⁴. Упродовж кількох десятиріч їх кількість значно виросла, і їх роль у місь-

4. Греки-елліни проживали на балканській, європейській території Османської імперії – на відміну від греків-ромейів, що населяли анатолійську, азійську частину, вони також у невеликій кількості мешкали у Криму, що на той час перебував у васальній залежності від турецького султана. Власне, турецька зверхність – посилення національного й релігійного тиску, й стала каталізатором масового переселення греків до територій, де на дер-

кому житті стала вельми значимою. В силу різних чинників – як соціально-економічних, так і етнокультурних – уже в 1670-х роках ніжинська грецька громада виділилася в окрему етнічну спільноту з певним рівнем самоорганізації й самоуправління і набула певних автономних прав, у т. ч. й права на адміністративне самоврядування й власний суд у межах своєї громади. Виявом цього стало формування окремого, не підпорядкованого міському, власного магістрату, що контролював і регулював життя ніжинських греків. Й цілком зрозуміло, що цей орган також потребував певного приміщення.

Свідчень про споруду грецького магістрату в Ніжині вкрай мало⁵. Але те, що вона існувала, відомо з «Румянцевського опису» – поруч із двома грецькими церквами – збудованим наприкінці 1720-х років храмом Архистратига Михаїла та храмом Всіх Святих, що на той же будувався – розміщувалося «Греческое правление каменное» [11, с. 18]. У цьому ж описі вказано, що складалося воно з п'яти приміщень – трьох «господських» і двох «людських»⁶ й було мурованим – на відміну від споруди міського магістрату, що на той час все ще була дерев'яною і яку тільки-но збиралися перебудувати. Про розміри споруди грецького магістрату (і частково про її зовнішній вигляд) можна зробити висновок із фотографії повоєнного часу, зробленої якраз перед остаточним знесенням решток цієї будівлі, а також зіставивши новітні дані археолого-спеле-

жованому рівні панувало християнство, насамперед православ'я.

5. На сьогодні в Державному реєстрі нерухомих пам'яток культурної спадщини України є пам'ятка архітектури (за категорією національного значення), яка іменується «Будинок грецького магістрату». Проте, це є помилкою, оскільки дана пам'ятка насправді – це купецький житловий будинок, який належав одному з ніжинських греків – купцю Чернову. Можна припустити, що певного часу будинок чи його частину міг використовувати грецький магістрат, але наразі таких відомостей немає.

6. Класифікатор для полів таблиці в даному документі був зроблений для опису житлових приміщень. Для адміністративних споруд це, ймовірно, означало приміщення адміністративного (під назвою «господських» – тобто основних, для господарів) та господарського (під назвою «людських» – тобто допоміжних, для прислуги) призначення – як це вказано щодо споруди міського магістрату, про що можна зробити висновок, порівнюючи дані з інших документів.

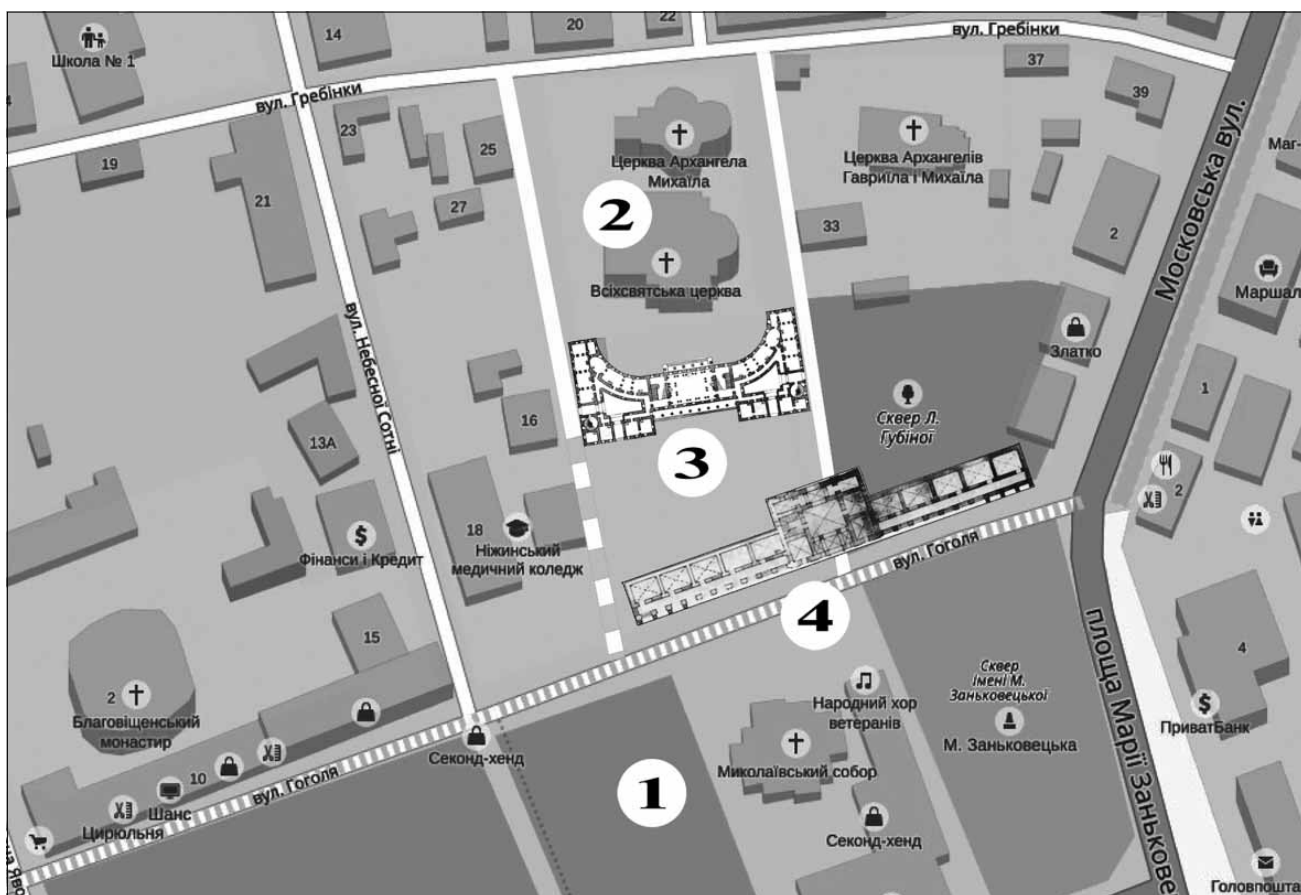


Фото 6. Схема ймовірного розташування споруд обох ніжинських магістратів на сучасній карті Ніжина: 1 – Соборна площа, 2 – Грецький квартал, 3 – Ніжинський грецький магістрат, 4 – Ніжинський міський магістрат

ологічного обстеження підвалів цієї та прилеглих будівель, здійсненого протягом останніх кількох років силами Ніжинської археологічної експедиції ДП «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України [9].

Це була прямокутна в плані двоповерхова споруда, нижній поверх якої був радше цокольним. Цей факт, а також рівномірна ритмічність планування віконних проїм і скромність їх декорування робить схожою споруду грецького магістрату на інший будинок у Ніжині – основну споруду комплексу поштової станції, що збереглася дотепер. Якщо відштовхнутися від цієї думки, можна визначити й гіпотетичний час побудови споруди грецького магістрату, зафіксованого на світліні, – 1770–1780-ті роки. Але це дещо відрізняється з інформацією «Румянцевського опису». Відповідь може критися в історії побудови згаданої споруди комплексу поштової станції – вона набула свого сучасного вигляду внаслідок перебудовування більш ранньої одноповерхової кам'яниці [13, с. 69]. На думку про ймовірне пізніше перебудування кам'яниці орієнтовно середини XVIII ст. нагтовхує й розташування обабіч споруди грецького магістрату двох прямокутних одноповерхових споруд рівновіддалено від основної споруди й у дзеркальному розташуванні стосовно одна одної.

Перша з них – праворуч від північного фасаду споруди грецького магістрату – нині збереглася з невеликою прибудовою, друга – ліворуч – була зруйнована разом із залишками самої споруди магістрату, але проглядається на згаданому повоєнному фото. Такий прийом – забудова певної території за принципом садиби, що складалася з головної одно- чи двоповерхової споруди з двома, рідше – чотирма флігелями, сполученими з головною спорудою або розташованими неподалік окремо від неї, – широко використовувався у архітектурі класицизму, що набула поширення в Українському Лівобережжі в останній чверті XVIII – першій третині XIX ст. У Ніжині за таким принципом було збудовано вже згаданий комплекс поштової станції, а також комплекси споруд міської та грецької богадільні – обидва в 1810–1820-х роках. А зважаючи, що саме упродовж останнього десятиріччя XVIII ст. поновилося будівництво грецького храму Всіх Святих – у класицистичних формах, спроектованих губернським архітектором А. Карташевським [10, с. 63], то можна припустити, що й до перебудови споруди грецького магістрату він також причетний, а саме перебудування відбулося упродовж 1790-х років або протягом першого десятиріччя XIX ст.

З-поміж документів, що зберігалися свого часу в архіві нині ліквідованого київського Науково-дослідного

інституту теорії та історії архітектури і містобудування (далі – НДІ ТІАМ), виявлено кілька папок із матеріалами здійснених ще упродовж 1970-х років обстежень архітектурних об'єктів у м. Ніжині. Одна з них містить внутрішній план досить великого за розміром будинку, прямокутного за обрисами, з увігнутим одним із фасадів, оздобленим колонадою, та з галереями, що поєднували основний об'єм споруди з боковими частинами. Згідно з підписом до даного креслення – це план II поверху споруди грецького магістрату в Ніжині.

Однак, дане креслення суттєво відрізняється як від зображеного на світлині 1950-х років, так і від даних археолого-спелеологічних обстежень підвалів споруди грецького магістрату, – адже ані галерей, ані колонади воно не має, до того ж флігелі взагалі не поєднані з основною спорудою магістрату. З огляду на це, цілком можна вважати підпис невідповідним, а вміщення плану іншої споруди, можливо зовсім не пов'язаної з Ніжином, у даній папці помилковим. Але якщо спробувати накласти даний план на сучасну карту, де позначені існуючі нині споруди, можна дійти протилежного висновку. Річ у тому, що при такому накладанні план із архіву НДІ ТІАМ при збільшенні зі збереженням пропорцій чітко займає обриси споруди колишнього грецького магістрату разом із його ймовірними флігелями, а простір між ними займають якраз згадані галереї. Це може свідчити про те, що перед нами дійсно план II поверху споруди грецького магістрату, але не того, котрий зафіксований на світлині другої половини ХХ ст., а проекту його нездійсненої перебудови першої половини – середини ХІХ ст. Ймовірно планувалося об'єднати основну споруду комплексу грецького магістрату з його флігелями під єдиним дахом у формах домінуючого тоді в архітектурі стилю класицизму. Це була досить поширена практика в Російській імперії упродовж першої половини – середини ХІХ ст., коли в державі стрімко розростався бюрократичний апарат і гостро постала потреба нестачі приміщень адміністративного призначення. Ілюстрацією цього може бути перебудування садибного будинку з кількома флігелями ніжинського грека М. Пелепована під Присутственні місця у середині 1820-х років (згодом у 1860-х роках перепрофільованих під Ніжинський окружний суд) [5, с. 207]. Чому проект перебудови залишився нереалізованим – важко сказати: можливо забракло коштів, можливо через початок занепаду ніжинської грецької громади, що став помітним з кінця 1820-х років.

Про долю споруди Ніжинського грецького магістрату протягом ХІХ – першої половини ХХ ст. фактологічна інформація відсутня. Остаточного самоуправління ніжинських греків було скасовано в останній третині ХІХ ст. – в 1872 р. був ліквідований грецький магістрат, дещо пізніше – наприкінці сторіччя припинило існування Ніжинське грецьке церковне братство. Тож, мабуть після цього його споруди або використовувалася

під складські чи торгові приміщення, або взагалі стояли пустою. В 1941 чи 1943 р. основна споруда комплексу й східний флігель були суттєво пошкоджені (спалені як і споруда міського магістрату під час евакуації з міста радянської влади?). Наприкінці 1950-х років їх залишки були знесені й територія відійшла до загальноосвітньої школи, розташованої поруч; там було влаштовано спершу спортивний майданчик, потім – смугу перешкод для занять із початкової військової підготовки; з початку 1990-х років на місці споруди грецького магістрату та його східного флігеля – паркова зона. До вцілілого західного флігеля було добудовано цегляний тамбур із західного боку і він також відійшов до згаданої загальноосвітньої школи. Нині він використовується релігійною громадою як господарча споруда розташованої поруч церкви Всіх Святих.

Локалізувати місце розташування споруд обох ніжинських магістратів можна насамперед завдяки фотоматеріалам. Єдиним відомими на сьогодні зображенням, на котрому зафіксовано напівзруйновану споруду грецького магістрату, є уже згадане фото 1950-х років, зроблене з боку колишньої Соборної площі (зараз це зелена зона перед Миколаївським собором). Воно цінне ще й тим, що на ньому зафіксовано також і залишки західної частини споруди міського магістрату, що дає можливість більш точно прив'язати обидві втрачені пам'ятки до інших нині збережених споруд – Троїцької та Всіхсвятської грецької церков, які також присутні на даній світлині. Споруду міського магістрату зафіксовано ще на декількох світлинах – одна з них також повоєнного часу, інша – дореволюційного. На обох гарно проглядаються обидві бокові частини (торгові лавки) споруди з боку Торгової площі (сучасна пл. Марії Заньковецької). Наявні плани та креслення споруд обох магістратів також допомагають локалізувати їх колишнє розташування, а також точно нанести на сучасні карти.

Відтак, будівля Ніжинського магістрату розташовувалася уздовж дореволюційної «червоної лінії» забудови північної частини Соборної площі (зараз – це закінчення вул. Миколи Гоголя, приблизно від рогу паркану Ніжинського медичного коледжу до рогу цієї вулиці та початку вул. Московської). Східна частина споруди міського магістрату примикала до торгових лавок купця Чернова (нині втрачені), зведених у першій половині – середині ХІХ ст. уздовж «червоної лінії» забудови вул. Московської, утворюючи таким чином суцільну квартальну забудову. Західна частина споруди міського магістрату впиралася у початок Грецького провулку (нині перекритий з боку вул. Миколи Гоголя парканом згаданого медичного коледжу). Центральна частина споруди міського магістрату, яку було розібрано в середині ХІХ ст., розташовувалася якраз на початку іншого провулку – Троїцького проїзду (нині існує у вигляді асфальтованої доріжки, що розділяє паркову зону біля церкви Всіх Святих і сквер ім. Л. Губіної). Початком цього провулку слугувала

наскрізна арочна брама першого поверху споруди власне магістрату, а з середини XIX ст. – простір між його колишніми боковими частинами – торговими лавками.

Обидва провулки, що трасували паралельно один до одного, починаючись від колишньої Соборної площі (нині вул. Миколи Гоголя) і закінчуючись до вул. Грецької (згодом вул. Судейської, нині – вул. Євгена Гребінки), утворювали замкнений квартал, який з огляду на найбільшу концентрацію на його території об'єктів, пов'язаних із існуванням у Ніжині грецької громади, можна умовно назвати «Грецьким». Ці провулки приблизно посередині, дещо ближче до Всіхв'ятської грецької церкви, «затискали» поміж собою комплекс споруд Ніжинського грецького магістрату: флігелі розміщувалися безпосередньо уздовж «червоної лінії» забудови цих провулків, а основна споруда – перпендикулярно до флігелів відцентровано між Грецьким провулком і Троїцьким проїздом. Між спорудами обох магістратів був певний простір, котрий розмежовував забудову власне Грецького кварталу і Соборної площі. Забудова Грецького кварталу була сформована, крім споруди грецького магістрату з флігелями, також двома грецькими церквами – Михайлівською та Всіхв'ятською, ошатною трьохярусною дзвіницею (знищена в 1930-х роках) й огорожею, що замикала простір кварталу від західного до східного флігеля комплексу споруд грецького магістрату по контуру Грецького провулку, дореволюційної вул. Судейської та Троїцького проїзду. Споруда ж міського магістрату – його центральної частини та торгових лавок обабіч неї – належала до забудови Соборної площі. Варто також зазначити, що місце розташування споруд обох ніжинських магістратів було, швидше за все, сталим і не змінювалося під час пізніших перебудов.

Таким чином, втрачені на сьогодні споруди міського та грецького магістратів були невід'ємною частиною історико-культурного середовища Ніжина, передусім другої половини XVIII – першої половини XX ст. Кожна з пам'яток – вельми цікавий зразок архітектури свого часу – тісно пов'язана з історичним минулим тисячорічного міста. Крім того, споруди ніжинських магістратів є своєрідним матеріальним утіленням традицій місцевого самоврядування на українських землях, що поєднували у собі європейський досвід, етно-соціальні особливості й місцевий колорит.

Обидві пам'ятки були невід'ємною частиною сформованих наприкінці XVIII – у середині XIX ст. ансамблів міської забудови Ніжина – Соборної площі та Грецького кварталу. Зведенням останньої в часі споруди Ніжинського міського магістрату було розпочато створення ансамблю Соборної площі, і вона стала справжньою його окрасою. Навіть після руйнування частини будівлі міського магістрату в середині XIX ст. торгові лавки, що лишилися, гармонійно вписувалися в струнку лінію забудови площі. Натомість зведенням (перебудуванням) комплексу споруд Ніжинського грецького магістрату було фактич-

но завершено формування Грецького кварталу, що став осередком адміністративного, релігійного й культурного життя громади ніжинських греків. І з руйнуванням споруд ніжинських магістратів можна констатувати, що обидва ансамблі міської забудови були остаточно знищені, що відбулося протягом 1940–1950-х років.

Зважаючи на стрімке зростання на сучасному етапі інтересу мешканців Ніжина до історії й культурної спадщини свого міста, до національної історико-культурної спадщини загалом, цілком слушним буде порушити питання про реплікацію (відтворення в історичних формах *in situ*) цих пам'яток, що, крім культурного значення, буде сприяти підвищенню туристичної привабливості Ніжина, а також задовольнить певні адміністративні та комерційні проблеми сучасного міста. Наприклад, реплікація споруди Ніжинського міського магістрату започаткує можливе у майбутньому відтворення усього ансамблю колишньої Соборної площі⁷, сама ж споруда може бути використана як під адміністративну будівлю – адже в місті нині фактично відсутнє головне церемоніальне приміщення; також є суттєва проблема з перенесенням зали урочистих подій місцевого відділу рагу, що знаходиться у вкрай незручному місці. Відновлені торгові лавки, звісно, можуть бути використані за прямим призначенням, а враховуючи міцні й усталені торгові традиції в Ніжині проблема з їх комерційним використанням навряд чи виникне.

Натомість реплікацію комплексу споруд – передусім основної будівлі – Ніжинського грецького магістрату здійснювати не варто. Більш привабливим є продовження археолого-спелеологічних досліджень «ніжинських підземель» – тобто власне магістратських підвалів, а також інших, сполучених із ними підземних приміщень на території Грецького кварталу. За такої умови, а також комплексного технічного обстеження, здійснення противарійних укріплювальних робіт, уживання відповідних заходів безпеки, комплекс підземних споруд Грецького кварталу є дуже привабливим туристично-екскурсійним, а почасти – й рекреаційно розважальним об'єктом. Здійснення заходів із практичної музеєфікації даного об'єкта дозволить якісно урізноманітнити спектр туристичних послуг, що нині пропонується ніжинцям і гостям міста; сприятиме збільшенню туристичного потоку.

Загалом, варто розробити й поетапно реалізовувати комплексну програму регенерації – в межах розробленого у затвердженого історико-архітектурного опорного плану Ніжина – як Соборної площі, так і Грецького кварталу, де були б ураховані історико-культурна та соціально-економічна складові подальшого використання реплікованих (відбудованих) утрачених пам'яток, а також ефективного пристосування нині збережених.

7. Це, власне, може започаткувати й процес відновлення нині безликого й безіменного простору перед Миколаївським собором у якості центральної суто адміністративної – тобто без торгової складової (що для Ніжина вельми актуально) – площі міста.

ПОСИЛАННЯ

1. Державний архів Чернігівської області, ф. 341, оп. 1, спр. 162 (1825 р.).
2. Державний архів Чернігівської області, ф. 341, оп. 1, спр. 178 (1829 р.).
3. Державний архів Чернігівської області, ф. 341, оп. 1, спр. 216 (1830 р.).
4. Державний архів Чернігівської області, ф. 341, оп. 1, спр. 653 (1849 р.).
5. Зозуля С.Ю. Місто Ніжин: деякі аспекти формування пам'яток мисливського середовища / С.Ю. Зозуля, О.С. Морозов // Праці Центру пам'яткознавства: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: О.М. Титова (гол. ред.), В.І. Акуленко, В.Й. Борисенко [та ін.]; Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури. Вип. 8. – К.: Видавець ІПП Максименко М.Т., 2005. – С. 197–230.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, «Колекція рукописів Ніжинського інституту кн. Безбородька», № 34.
7. Лесик Л. Взаємодія міського магістрату та коменданта міста Ніжина в XVIII ст. / Людмила Лесик // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Ніжинознавчі студії», № 12) / Зозуля С.Ю. (гол. ред.), Коваленко О.Б. (заст. гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.), Самойленко О.Г. (заст. гол. ред.), Бесов Л.М., Бойко О.Д., Верба І.В. [та ін.]; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, Ніжин. краєзнавчий музей ім. І. Спаського. Вип. 23 (26). – Ніжин; К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – С. 63–69.
8. Лесик Л. Діяльність ремісничих цехів Ніжина та їх взаємодія з міським магістратом (XVII–XVIII ст.) / Людмила Лесик // Ніжинська старовина Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Ніжинознавчі студії», № 12) / Посохов С.І. (гол. ред.), Коваленко О.Б. (заст. гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.), Бесов Л.М., Бойко О.Д., Верба І.В. [та ін.]; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 19 (22). – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2015. – С. 71–76.
9. Лесик Л. Куди ведуть підземелля Ніжина / Людмила Лесик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nzhyn.pik.cn.ua/1168/kudi-vedut-pidzemellya-nizhina. – Назва з екрану (06.05.2016).
10. Морозов О. Миський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина / Олександр Морозов // Відлуння віків: [наук.–попул. журн.] / Пархоменко М.Т. (гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.) [та ін.]; Укр. т-во охорони пам'яток істор. та культ.; Центр пам'яткознавства НАН України і Укр. т-во охорони пам'яток істор. та культ. – 2004. – № 1 (1). – С. 61–64.
11. Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 г. в городской магистратуре (подготовка до друку, зауваження до тексту документа та показчик топонімів і географічних назв С. Зозулі та О. Морозова) // Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України № 2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): Збірник регіональної історії та пам'яткознавства: [зб. наук. пр.] / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 7 (10). – К., 2008. – С. 15–197.
12. Петровский М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 р. / Микола Петровський // Чернігів та Північне Лівобережжя: [наук. зб.]. – К., 1928. – С. 305.
13. Пономар О. Ніжинська поштова станція / Ольга Пономар // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 7. – С. 68–71.
14. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург, ф. 1488, оп. 4, спр. 986.
15. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. Ч. 4: Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 1998. – 100 с.; 16 іл.; 7 додат.
16. Таранушенко С.А. Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII ст. / С.А. Таранушенко // Український історичний журнал. – 1971. – № 2 – С. 101–108.
17. Травкіна О. Опис Ніжинського магістрату 1781 р. / Ольга Травкіна // Ніжинська старовина Збірник регіональної історії та пам'яткознавства (Серія «Ніжинознавчі студії», № 12) / Посохов С.І. (гол. ред.), Коваленко О.Б. (заст. гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.), Бесов Л.М., Бойко О.Д., Верба І.В. [та ін.]; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 19 (22). – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2015. – С. 146–148.
18. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – С. 449–487.

Зозуля С.Ю., Морозов О.С. Утраченые памятники Нежина – здания городского и греческого магистратов
 В исследовании прослежена история постройки, функционирования и разрушения утраченных памятников культурного наследия Нежина – сооружений Нежинского городского магистрата и Нежин-

ского греческого магистрата. На основе архивного, картографического и иллюстративного материала предпринята попытка реконструировать внешний вид и локализация данных памятников; определена их историко-культурная ценность. Также обоснована целесообразность репликации (воспроизведения в исторических формах in situ) обоих утраченных памятников Нежина в рамках регенерации исторических городских кварталов – Соборной площади и Греческого квартала.

Ключевые слова: Нежинский городской магистрат, Нежинский греческий магистрат, Соборная площадь, Греческий квартал, сооружение, архитектурный ансамбль, недвижимые памятники, утраченные памятники, комплекс памятников, памятникиохраняющая среда, историко-культурная среда, культурное наследие, Нежин.

Zozulya S.Yu., Morozov O.S. Lost cultural heritage's sites of Nizhyn – the buildings of the City Common Magistrate and the Greek Magistrate

The study traces the history of the construction, functioning and destruction of the lost cultural heritage's sites of Nizhyn – the buildings of the Nizhyn City Common Magistrate and the Nizhyn Greek Magistrate. Based by the archival, cartographic and illustrative material, the authors made an attempt to reconstruct the appearance and localization of these sites; determined their historical and cultural value; justified the expediency of replicating (reproduction in historical forms in situ) of both lost cultural heritage's sites of Nizhyn due to plan of the regeneration of historical urban quarters – Soborna (Cathedral) Square and the Greek Quarter.

Key words: Nizhyn City Common Magistrate, Nizhyn Greek Magistrate, Soborna (Cathedral) Square, Greek Quarter, building, architectural ensemble, immovable cultural heritage's sites, lost cultural heritage's sites, a complex of cultural heritage's sites, a cultural heritage's sites environment, a historical-and-cultural environment, a cultural heritage, Nizhyn.

28.02.2017 р.

j

УДК 902 (477.51)

I.C. Кедун
 B.O. Прудько

**АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ НА БАЗІ
 ЦЕНТРУ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ АРХЕОЛОГІЇ
 НКМ ІМ. І.Г. СПАСЬКОГО ТА НДУ ІМ. М. ГОГОЛЯ**

Стаття присвячена напрямкам діяльності центру експериментальної археології Ніжинського краєзнавчого музею імені І.Г. Спаського та Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Автори даної розвідки окремо зупиняються на вже проведених експериментах та їх значенні у справі популяризації історії серед мешканців м. Ніжин та його гостей.

Ключові слова: експеримент, археологія, туризм, історія.

В наш час все більшого поширення набуває такий з напрямків археологічних досліджень, як експериментальний. Цьому є цілком логічне і зрозуміле пояснення. Саме експериментальна археологія відкриває шлях до живої історії, до тих дрібниць, з яких складалося життя наших предків. Традиційно витоки експериментальної археології відносять до XVII ст., коли німецький дослідник Андреас Альберт Роде (1682–1724) зробив копію кам'яної сокири для підтвердження думки про її виготовлення людиною [4, с. 16].

Одною з характерних ознак експериментальної археології є використання наукових методичних принципів та наукових методів проведення експериментів, що